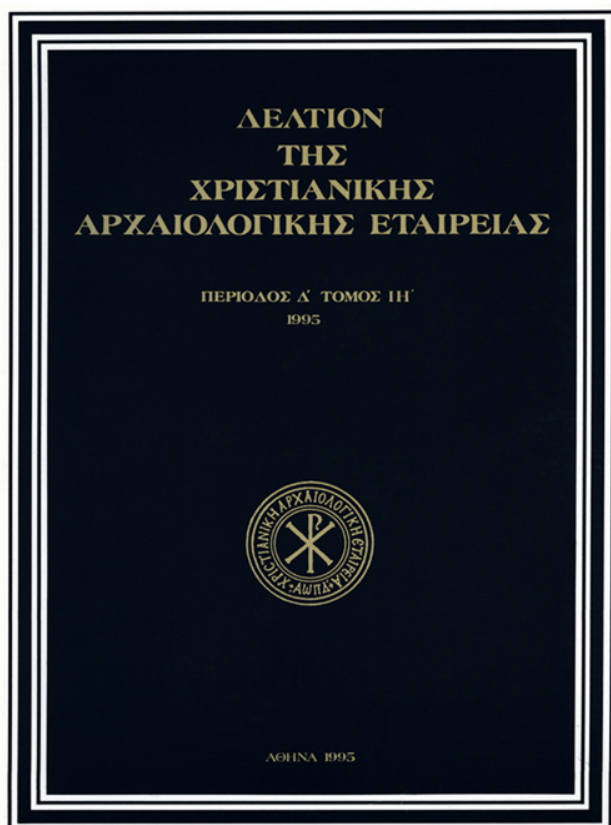

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 18 (1995)

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ'

Ο Σωτήρας του Οιτύλου

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1144](https://doi.org/10.12681/dchae.1144)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1995). Ο Σωτήρας του Οιτύλου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 18, 79–88. <https://doi.org/10.12681/dchae.1144>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Σωτήρας του Οιτύλου

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ' • Σελ. 79-88

ΑΘΗΝΑ 1995

Ο ΣΩΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΤΥΛΟΥ¹

Κάτω από τό Οϊτύλο της Μάνης, πλάι στη ρίζα βράχου από ερυθρωπό πωρόλιθο, βρίσκεται ο ναός του Σωτήρα² (Εικ. 1), έσωτ. διαστ. 5,50 x 4,90 μ., σταυροειδής, τρουλαῖος, δικιόνιος, έλλαδικού τύπου, με δυτική στοά, πού προστέθηκεν αργότερα και είναι τώρα έρειπωμένη³ (Εικ. 3). Ή καμάρα της είχε καταπέσει ήδη τό 1983, όταν έγιναν τά σχέδια του μνημείου⁴, όπως φαίνεται και από την κατά μήκος τομή (Εικ. 2).

Ή σωζόμενη παράδοση⁵ για τον ναό είναι ενδιαφέρουσα. «Τήν στοά πρόσθεσε στόν προϋπάρχοντα ναό ή γενάρχης πολλών οἰκογενειῶν του Οϊτύλου⁶, διασκορπισμένων σήμερα σε πολλούς τόπους. Οἱ οἰκογένειες αυτές προέρχονται από τούς ἑξ ἑγγονούς της γενάρχου, κόρης Κοντοσταύλου, ἄρχοντα του χωριού "Ακία, κατεστραμμένου σήμερα, πού βρισκόταν μεταξύ Δρυάλου και Μπάμπακα. Κάποιος Μένδικος από τό Ναύπλιο, φεύγοντας τούς Τούρκους, κατέφυγε στή Μάνη, φιλοξενήθηκεν από τόν Κοντόσταυλο και παντρεύτηκε τήν κόρη του "Ανθή, από τήν ὁποία απέκτησαν ἕνα γιό, τόν Πέτρο. Ὁ πενθερός του Μένδικου φθόνησε τόν γαμπρό του και τόν σκότωσε. Ή "Ανθή μέ τό γιό της κατέφυγε στό Οϊτύλο. Ἐκεῖ ὁ Πέτρος παντρεύτηκε μιά κοπέλα και ἀπόκτησαν ἑξ γιούς. Ή "Ανθή πρόσθεσε τή στοά στό ναό του Σωτήρα και σ' αὐτόν από τό 1475, κατά τήν παράδοση, συγκεντρώνονται οἱ οἰκογένειες τῶν ἀπογόνων του Πέτρου κάθε Χριστούγεννα, ξεχνοῦν γιά λίγο τίς διχόνοιές τους, συνεορτάζουν και στή συνέχεια συνευχοῦνται στό κοινοτικό κατάστημα. Κάθε χρόνο διαδοχικά ὁργανώνει τήν εορτή μιά οἰκογένεια».

Ή κάτοψη της ἐκκλησίας του Σωτήρα (Εικ. 2) δείχνει πώς ή δυτική κεραία του σταυροῦ και τά δυτικά πλάγια διαμερίσματα είναι λίγο ἐπιμηκέστερα τῶν ἀνατολικῶν. Ὁ "Α. Ὁρλάνδος είχε θεωρήσει ὡς στοιχεῖο χρονολόγησης σταυροειδοῦς ναοῦ στόν 14ο αἰ. τό μεγαλύτερο μήκος τῶν δυτικῶν του τμημάτων⁷. Ἀμφιδάλλω ἂν ὁμοιο τεκμήριο μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν περίπτωση του Οϊτύλου, ἐφόσον και ναοί παλαιότεροι του 14ου αἰ. ἔχουν αὐτό τό γνώρισμα⁸. Στήν τοιχοδομία της ἐκκλησίας γίνεται χρήση και πωρολίθων, πού ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται σκόρπια τούβλα, ιδιαίτερα στή δόρεια πλευρά (Εικ. 4). Οἱ στρώ-

σεις τῶν πωρολίθων γίνεται, νομίζω, προσπάθεια νά είναι ὀριζόντιες, ἀνάμνηση ἴσως του τρόπου μέ τόν ὁποῖο είναι κτισμένοι μέ μεγάλους ὀρθογωνισμένους μαρμαρόλιθους ή Βλαχέρνα του Μέζαπου (τέλος του 12ου αἰ.) και ὁ Προφήτης Ἡλίας (13ου αἰ.)⁹.

Παράθυρα ὀρθογώνια ὁ ναός του Οϊτύλου ἔχει δύο:

1. Συντομογραφίες πού χρησιμοποιοῦνται ἄλ. στό τέλος του παρόντος ἄρθρου.

2. Ὁ ναός πανηγυρίζει τά Χριστούγεννα, ὅπως είχε τήν καλωσύνη νά μέ πληροφορήσει ὁ εὐγενικός κάτοικος Οϊτύλου κ. Θεόδωρος Κατσαρέας. Ἐπομένως ὁ ναός είναι, τό πιθανότερον, ἀφιερωμένος στή Γέννηση του Σωτήρος Χριστοῦ.

3. Τή δημοσιευόμενη μικρή φωτογραφία της ἐκκλησίας (Εικ. 1) εἶχα πάρει προ πολλῶν ἐτῶν κατά τήν πρώτη ἐπίσκεψή μου στό Οϊτύλο, ὡς ἐπιμελητής Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυστρά, όταν ἀκόμη δέν είχε καταρρεῦσει ή στέγη της στοᾶς. Σήμερα σώζονται μόνο οἱ τοῖχοι της σέ ἄρκετό ὕψος.

Φωτογραφία της ἐκκλησίας και μάλιστα ἐγχρωμη ἔχει δημοσιεύσει τό 1977 ὁ κ. Yasuchi Nagatsuka σέ ὀλιγοσέλιδο διδῆλιο του (πίν. 13), γραμμένο στήν ἰαπωνική. Ή φωτογραφία ἔχει ληφθεῖ πρό τῶν τελευταίων ἐργασιῶν στερέωσης του ναοῦ από τήν 5η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ή στοά, κατά τή φωτογραφία του Ἰάπωνος συναδέλφου, είναι ήδη ἐρειπωμένη, ὁ τροῦλος ἀσβεστωμένος και τό κάτω χωρισμένο τμήμα τῶν παραθύρων του δέν διακρίνεται.

4. Ἀπό τόν κ. Βασίλη Δρανδάκη.

5. Κατά τή διήγηση του κ. Θ. Κατσαρέα.

6. Ἀποστολιάνων, Γαλέων, Γερακιάνων, Γιατριάνων, Καραμπελέων, Μπατσιλινέων, Πληρακιάνων, Ραζέλων, Στρατηγαλέων. Τίς οἰκογένειες συνδέει κοινό μυστικό πού ξεφυρνουν μόνο οἱ ἄνδρες. Βλ. Κατσαρέας Ἀγροφίωτη, Μανιάτη Μένδικε κράτα το μυστικό, Λακωνικά, ΚΕ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1987, τχ. 135, σ. 14-15.

7. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ "Αι Κύρ-Γιάννης του Ἀλυσκιανοῦ-Κουφοῦ, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 205. Ὁ Ὁρλάνδος χαρακτηρίζει ὡς «πολύ ἐπιμηκέστερα» τά δυτικά ἀκραῖα διαμερίσματα τῶν δύο ἀνατολικῶν. Ἐχω ὁμως τήν ἐντύπωση πώς ή κάτοψη του "Αι Κύρ-Γιάννη (σ. 176, εἰκ. 30) δείχνει ὅτι δέν είναι «πολύ» ἐπιμηκέστερα. Στήν πραγματικότητα είναι πολύ ἐπιμηκέστερα τά δυτικά τμήματα ναῶν του 14ου αἰ. στόν Μυστρά, ὅπως είναι ή Ἁγία Σοφία (μέσα του 14ου αἰ.), ή Περίδλεπτος (περί τό 1370), ἀλλά και ή Εὐαγγελίστρια (μᾶλλον τῶν ἁρχῶν του 15ου αἰ.). Τίς κατόψεις τῶν ναῶν του Μυστρά ἄλ. στό ἀντίστοιχα σχέδια: Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Ἀθήνα 1956², σ. 69 σχέδ. 4, σ. 75 σχέδ. 5, σ. 83 σχέδ. 6.

8. Βλ. παραδείγματα Μουσίου-Δημητροκάλλης, Γεράκι, σ. 143.

9. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἐρευναι εἰς τήν Μάνην, ΠΑΕ 1977, σ. 219. Βλ. και σ. 221.

Εἰκ. 1. Ὁ Σωτήρας τοῦ Οἰτύλου.

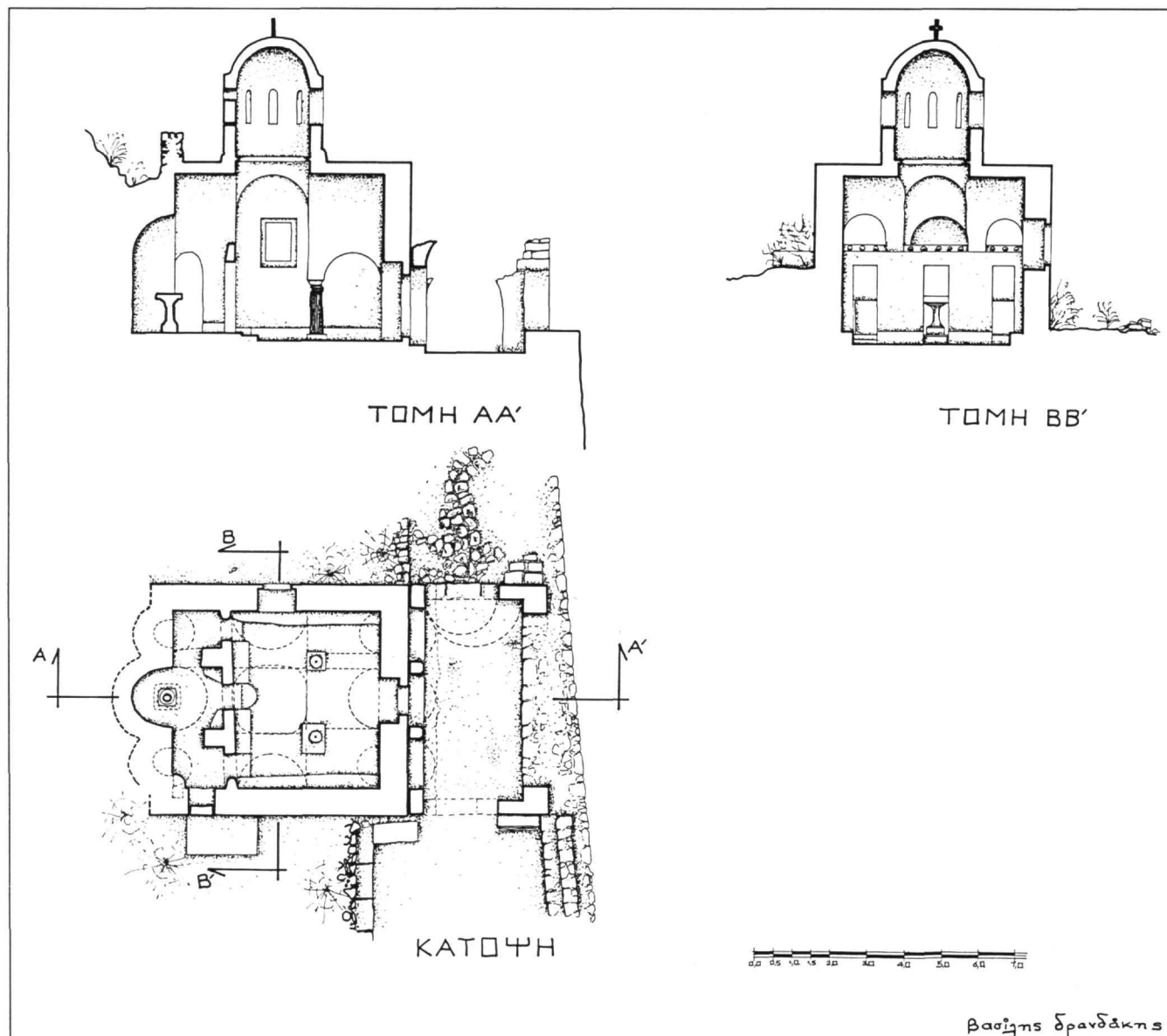
ἓνα στὸν βόρειο τοῖχο κι ἄλλο ἓνα, μεγαλύτερο, στὸ τύμπανο τῆς νότιας κεραίας (Εἰκ. 4 καὶ 5). Στίς ἐκκλησίες βυζαντινῶν χρόνων τῆς Μάνης τὰ ὀρθογώνια παράθυρα συνήθως ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερες ἐπισκευές. Ἀπαντοῦν ὅμως καὶ ἀπὸ παλιά, ὅπως π.χ. στὸν νότιο τοῖχο τοῦ μεγαλιθικοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Καφιόνας¹⁰ (κοντὰ στὸ 1300) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Πολεμίτα (6' μισό 14ου αἰ.)¹¹.

Μέ λαξευτούς λίθους φαίνεται κατὰ τὸ πλεῖστον κτισμένους καὶ ὁ ραδινός, ὀκτάπλευρος τροῦλος τοῦ Σωτήρα. Ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ ἐποχῇ δὲν θυμᾶμαι στὴ Μάνη

ἄλλο ἐξίσου ραδινό, ὀκτάπλευρο τροῦλο, ἀπαλλαγμένο νεότερων μετασκευῶν¹². Ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἐλλαδικό χώρο καὶ μάλιστα τὸν βόρειο ἔχω πρόχειρα παραδείγματα ραδινῶν ὀκτάπλευρων τροῦλων τὸν τροῦλο τῆς Ὀλυμπιώτισσας¹³ (τέλος 13ου αἰ.) καὶ τοῦ Σωτήρα, μικροῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης¹⁴ (μετὰ τὸ 1340).

10. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καφιόνας, Βυζάντιον, ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, 1, Ἀθῆναι 1986, σ. 243.

Δέν ξέρω ἂν εἶναι σύγχρονα μέ τὴν οἰκοδομή (1145) τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας τὸ μικρὸ ὀρθογώνιο παράθυρο τοῦ

Εἰκ. 2. Κάτοψη καὶ τομές τοῦ Σωτήρα τοῦ Οἰτύλου.

δυτικοῦ τοίχου (N. B. Drandakis, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse), CahArch 32 (1984), σ. 163) καὶ τὸ μεγάλο ὀρθογώνιο παράθυρο στὴν ἀψίδα τῆς Ἀγί-
τριας (ΠΑΕ 1977, πίν. 133α). Ὁ κυρίως ναὸς τῆς Ἀγίτριας χρο-
νολογήθηκε κοντὰ στὸ 1200.

11. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1977, σ. 226.

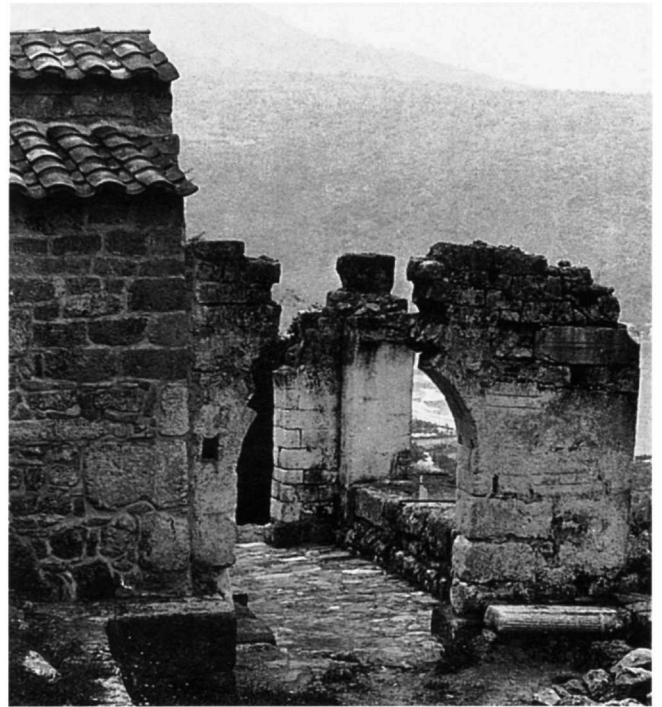
12. Ραδινὸ τροῦλο, μετασκευασμένο ὅμως, ἔχει στὴ Μάνη ὁ
(ὕστεροβυζαντινός;) ναὸς τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ
Κονάκια, βλ. Κάτω Μάνη, σ. 37 καὶ πίν. 10, γιὰ νὰ παραλείψω
ἄλλους, πού ἡ μετασκευή τους εἶναι ὀλοφάνερη. Ραδινός εἶναι
καὶ ὁ τροῦλος τῆς Ἀγίτριας, πού ἔχει ὅμως κυλινδρικό τύμπανο
(ΠΑΕ 1977, πίν. 133α). Στὸν ναὸ τῆς Ἐπισκοπῆς (Ν. Β. Δραν-
δάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις

1964, πίν. 51) καὶ στὴν Ἁγία Βαρβάρα τοῦ Σκουτάρη (Κάτω Μά-
νη, ὁ.π., πίν. 406) εἶναι ψηλές οἱ στέγες τῶν τροῦλων, ὅπως καὶ
παλαιότερα (1050-1125) στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὴ ρίζα
τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν (Λασκαρίνα Φιλιππίδου, Ἡ
χρονολόγησις τῆς Μεταμορφώσεως Σωτήρος Ἀθηνῶν, ΕΕΠΣΑΠΘ
Ε' (1970), σ. 88, εἰκ. 4 καὶ πίν. 5, 6).

13. Eftalia C. Constantinides, The Wall Paintings of the Panagia
Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly, I, Athens 1992, εἰκ. σ. 11
καὶ σχέδ. I-VI (σ. 67-72).

14. Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεο-
σαλονίκη καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης 1985, εἰκ. στή σ. 121.
Παλαιότερα στὴ Θεσσαλονίκη ραδινοὺς τροῦλους ἔχουν οἱ Ἁγι-
οὶ Ἀπόστολοι (1312-1315), βλ. R. Krautheimer, Early Christian

Ὁ τρούλος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτήρα στό Οἶτυλο ἔχει στίς γωνιές βαθιά ἐντοιχισμένους ψευδοκιονίσκους, πού ἡ κορυφή τους βαστάζει ἐξέχουσες ὑδρορροές μέ διακοσμημένες προσόψεις. Ἡ κάθε πλευρά τοῦ τρούλου διατρύπᾳται ἀπό στενόμακρο παράθυρο, χωρισμένο κατὰ τό μέσον σέ δύο μέ παραλληλεπίπεδο, χαμηλό, λαξευτό λίθο. Ἄλλο παράδειγμα δέν ἀπαντᾷ στή Μάνη. Οὔτε θεωρῶ πιθανό πώς ἄσκησεν ἐπίδραση στόν οἰκοδόμο μιά ὅμοια περιορισμένης χρήσης περίπτωση, πού ἀπαντᾷ σέ ἓνα παράθυρο τρούλου ἑνός ναῖσκου (γύρω στό μέσα τοῦ 13ου αἰ.) τοῦ ἀρμενικοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τοῦ Goshavank¹⁵. Τό μονόλοβο παράθυρο στήν Ἀρμενία δέν εἶναι πολύ ψηλό· εἶναι χωρισμένο μέ δόμο σέ δύο καί τό κάτω τμήμα του εἶναι πολύ χαμηλό. Πιθανότερο βρίσκω πώς ὁ τεχνίτης ἐμπνεύστηκεν ἀπό τρούλο μέ δύο σειρές ἀνεξάρτητων παραθύρων, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ

Εἰκ. 3. Ἡ ἐρειπωμένη δυτική στοά τοῦ ναοῦ ἀπό Β.

Εἰκ. 4. Ἡ δόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ.

τρούλου της Παναγίας των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη¹⁶ (1028). Ίσως μάλιστα ο οικόδομος συνδέοντας με οριζόντιο λίθο τις πλευρές των στενόμακρων παραθύρων απέδλεπε στην εξασφάλιση μεγαλύτερης στερεότητας του τρούλου.

Στά τόξα των παραθύρων της εκκλησίας του Οιτύλου εναλλάσσονται λαξευτοί λίθοι με πλίνθους. Τά τόξα πλαισιώνονται αντί της συνηθισμένης οδοντωτής ταινίας από κεραμοπλαστικό κόσμημα σε μονή σειρά ιχθυάκανθας¹⁷, χωρισμένης στο μέσον με ρόμβο σε δύο αντίνωτα τμήματα (Είχ. 4 και 5). Ίχθυάκανθα σε αυτή τη διάταξη ως πλαίσιο τοξωτού παραθύρου αποτελεί ένα άπαξ, που δείχνει ότι ο οικόδομος είχε εμπνεύσεις. Η άριότητα του κοσμήματος προδίδει ότι ο εμπνευστής της χρήσης του δεν ήταν άμοιρος καλλιτεχνικού ταλάντου.

Παρόμοια ταινία με την ίδια διάταξη αγκαλιάζει οδοντωτό κεραμοπλαστικό κόσμημα, που πλαισιώνει τόξο ανακουφιστικό (ή τόξο κόγχης) της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στα Βοσινιάνικα Μελιτίνης της επαρχίας Λακεδαιμόνος¹⁸ (14ου αϊ.). Σε ευθεία γραμμή άπαντά στην άψίδα του ναού της Κοιμήσεως στο

and Byzantine Architecture, Baltimore 1965, είχ. 183 (Α) και (Β), και δορειότερα, στη Σερβία, οι ναοί της Gračanica (1321) και του Kalenik (1407-1413), βλ. δ.π., είχ. 185 (Β) και 186 (Β).

15. Facoltà di architettura del Politecnico di Milano, Accademia delle Scienze dell'Armenia Sovietica (1977), Documenti di architettura Armena, Goshavank (7), σ. 45 sezione b-b/b-b section.

Στίς εικόνες πάλι 125, 128 και 216 μνημείων που παραθέτει ο E. d. Utudjian, Les monuments arméniens du IVe siècle au XVIIe siècle, Paris 1967, άμφιβάλλω άν τά διακρινόμενα χωρίσματα παραθύρων άνήκουν στα πλαίσιά τους ή στα ύαλοστάσια.

16. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Οι μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και ή θέση τους στα πλαίσια της δυζαντινής ναοδομίας, Ή Θεσσαλονίκη μεταξύ Άνατολής και Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 97-110, είχ. 1, 2.

17. Ψαροκόκαλο άποκαλεί τό κόσμημα και ό Τσουρης, βλ. Τσουρης, Κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 162. Παλαιότερα τό είχα όνομάσει σειρά εναλλήλων γωνιών. Βιβλιογραφία για τό θέμα της ίχθυάκανθας, βλ. και Κωνσταντινίδη, Συμβολή, σ. 69 σημ. 6.

18. P. L. Vocotopoulos, The Concealed Course Technique, Further Examples and a Few Remarks, JÖB 28 (1979), σ. 247-260, είχ. 16 (βλ. και σ. 257). Λίγες πληροφορίες για τόν ναό και τμήματα του γραπτού διακόσμου του, όσα φαίνονται, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, Ό ναός του "Αι-Λέου εις τό Μπρίκι της Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Γ' (1972), σ. 158 σημ. 48.

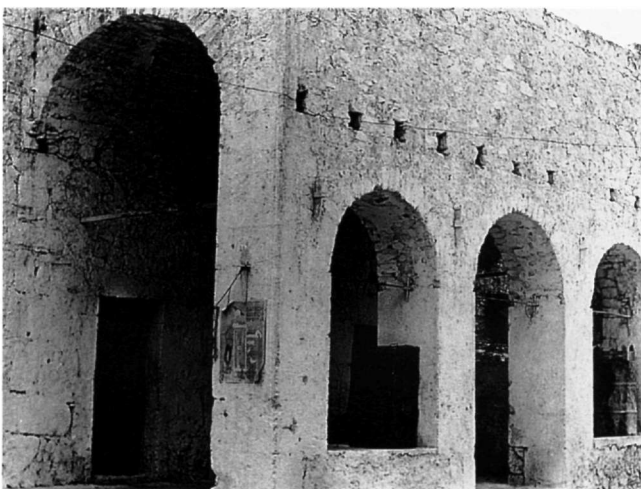
Είχ. 5. Ή νότια πλευρά του ναού.

Εικ. 6. Κεραμοπλαστικό κόσμημα στον δυτικό τοίχο του ναού.

Εικ. 7. Στοά κτιρίου στο Οϊτύλο.

Ἀχλαδοχώρι Τρικάλων¹⁹ (τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.) καί στή νότια πλευρά τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στήν Παραβόλα²⁰ (ὕστεροβυζαντινῶν χρόνων).

Ἰχθυόκανθα σέ μιά ὀριζόντια γραμμή, χωρισμένη σέ δύο τμήματα ὄχι ἀντίνωτα, ἀλλά ἀντικόρυφα, βλέπει κανεῖς στή νότια κεραία τοῦ Ἁγίου Σώζοντα Γερακίου²¹. Ἀντιθέτως, ἰχθυόκανθα ἐνιαίας κατεύθυνσης σέ ὀριζόντια γραμμή ἀπαντᾷ στόν 12ο-13ο αἰ. στό καθολικό τῆς μονῆς Βλαχερνῶν Ἀρτας²² ἕως τήν ὕστερο-

βυζαντινὴ ἐποχή, π.χ. στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τοῦ χωριοῦ Λεοντάρι τῆς Ἀρκαδίας²³.

Τόν δυτικό τοῖχο τοῦ Σωτήρα στό Οἶτύλο μεταξύ δύο ὀδοντωτῶν ταινιῶν διακοσμεῖ μονή σειρά ῥόμβων, τοὺς ὁποῖους σχηματίζουν πλίνθοι, πού μόλις προέχουν ἀπό τό κονίαμα τοῦ δάθους (Εἰκ. 6). Μὲ τὴ μορφή αὐτή²⁴ ἀπαντᾷ τό κόσμημα σέ πολλά μνημεῖα τῆς Λακωνίας καί τῆς Μεσσηνιακῆς, τῆς Ἐξω Μάνης, τῶν χρόνων τοῦ Δεσποτάτου²⁵. Ἀλλά καί μέ μορφή συνθετότερη, ὡς δικτυωτό πλέγμα ὅπως εἶχα παλαιότερα παρατηρήσει, τό κόσμημα ἔλαβε μεγάλη διάδοση γύ-

19. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τό 10ο αἰὼνα ὡς τήν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τό 1393, Ἀθήναι 1979, πίν. 376 καί 40α. Γιά τὴ χρονολόγησι, βλ. σ. 98.

20. Τσορῆς, Κεραμοπλαστικός διάκοσμος, εἰκ. 47. Γιά τὴ χρονολόγησι, βλ. σ. 42.

21. Βελένης, Β', πίν. 18α. Τόν Ἅγιο Σώζοντα μέ δάση τίς τοιχογραφίες του εἶχα χρονολογήσει ἀπὸ τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. IB' (1984), σ. 235.

22. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME Β' (1936), σ. 13, εἰκ. 6 (ἀνατολική πλευρά). Στόν κάθε τρουλίσκο ἡ ἰχθυόκανθα ἔχει ἐνιαία κατεύθυνση, στόν κάθε ἓνα ὁμως χωριστά ἀντίθετη. Γιά τὴ χρονολόγησι, βλ. ὅ.π., σ. 49. Ἐνιαίας κατεύθυνσης ἰχθυόκανθα βλ. καί στή μονή Ἁγίας Τριάδος στίς Νῆες Μαγνησίας, Νικονάνος, ὅ.π., πίν. 496. Γιά τὴ χρονολόγησι ἀπὸ τό 6' μισό τοῦ 12ου αἰ. βλ. σ. 107.

23. Βελένης, Β', πίν. 936' καί γιά τὴ χρονολογία βλ. Βελένης, Α', σ. 53, 264. Ἐνδιαμέσως ἀπαντᾷ στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς κωμόπολης Γεράκι (Βελένης, Β', πίν. 86), σύγχρονο νομίζω τοῦ Ἁγίου Σώζοντος, στόν Ἅγιο Βασίλειο Ἀρτας (Βελένης, Β', πίν. 986), κατὰ τόν R. Krautheimer, (Παλαιοχριστιανική καί

νουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1973), τό κόσμημα τῶν ρόμβων ἀποκαλεῖ (σ. 54-55) σύστημα ἢ πλέγμα πλινθίνων «Λ» (πίν. 16 «α», 15ζ). 25. Ἅγιο Θεόδωρο Πραστείου (13ου αἰ.) (ΠΑΕ 1976, σ. 221-223, πίν. 156γ)· Ἅγιο Δημήτριο Κροκεῶν (1286) (ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. IB' (1984), εἰκ. 5-8)· Κάστρο στό Γεράκι (13ου αἰ.) (Βελένης, Β', πίν. 346)· Ἅγιο Σώζοντα στό Γεράκι (νομίζω τελευταίου τετάρτου τοῦ 13ου αἰ.) καί στίς τέσσερις ὀψεις (Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, Γεράκι, σ. 179-181, εἰκ. 276-278)· Χρυσόστομο στό Γεράκι (13ου-14ου αἰ.) (ὁ.π., σ. 4, 5, εἰκ. 2, 4)· Ἅγίους Θεοδώρους στό Γεράκι (τέλους 13ου ἢ ἀ' μισοῦ 14ου αἰ.) (ὁ.π., σ. 79, εἰκ. 116 καί 117)· Ἁγία Σοφία Λαγκάδας (6' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.) (Κωνσταντινίδη, Συμβολή, εἰκ. 2)· Ἅγίους Ἀναργύρους Κούμανη (6' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.) (ὁ.π., εἰκ. 3)· Ἅγιο Νίκωνα στό Ξηροκάμπι (ἀρχῶν 14ου αἰ.) (Ν. Β. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά Ε' (1962), σ. 311, σημ. 1)· Σωτήρα Λαγκάδας (14ου αἰ.) (Κωνσταντινίδη, Συμβολή, εἰκ. 4)· Παναγία κοντά στίς Κροκεές (14ου αἰ.) (ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ.

Εἰκ. 8. Ἡ Ἀκρα Ταπείνωση στήν Πρόθεση τοῦ Σωτήρα.

Εἰκ. 9. Ἡ Ἀκρα Ταπείνωση στόν Ἅγιο Δημήτριο στά Δυό Πηγάδια Πλάτσας.

δυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική (μτφρ. Φανῆς Μαλλοῦχου-Τούσανο), Ἀθήνα 1991, σ. 527, εἰκ. 385) τοῦ 13ου αἰῶνα (:), κατά τόν Ἀ. Ὁρλάνδο (ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 130), τοῦ τέλους τοῦ 14ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου καί στήν Παναγία κοντά στίς Κροκεές Λακεδαιμόνος (14ου αἰ.), Ν. Δρανδάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 18), σ. 157 σημ. 47 καί πίν. 47α, στό κωδωνοστάσιο τοῦ Σωτήρα Λαγκάδας (14ου αἰ.), Κωνσταντινίδη, Συμβολή, σ. 71 καί εἰκ. 4 τῆς σ. 70.

24. Ὁ Βοκοτόπουλος (Ἀρχιτεκτονική, σ. 171 καί σ. 7) κάνει λόγο γενικότερα γιά «πλέγματα ρόμβων» καί παραθέτει παραδείγματα. Μέ τὴν εὐκαιρία ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀ. Πασαδαῖος (Ὁ κερραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν δυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντι-

ΣΤ' (1972), πίν. 47α)· Ἅγιο Γεώργιο Δρυάλου (14ου αἰ.) (Κωνσταντινίδη, Συμβολή, εἰκ. 5)· Εὐαγγελίστρια Μυσταῖ (μᾶλλον ἀρχῶν 15ου αἰ.) (Βελένης, Β', πίν. 95α)· Ἅγιο Ἀθανάσιο στό Λεοντάρι (ὑστεροδυζαντινῶν χρόνων) (Βελένης, Β', πίν. 936). Στήν Ἁγία Παρασκευὴ τῆς Πλάτσας (1412) τό κόσμημα τῆς μονῆς σειρᾶς ρόμβων ἀπαντᾷ τρεῖς φορές, ἀλλὰ κάπως διαφορετικό, δηλαδή μέ μικρό, σάν κηλίδα, συμπαγὴ ρόμβο στό μέσον κάθε ρόμβου τῆς σειρᾶς, βλ. Χαρά Κωνσταντινίδη, Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στήν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης, Πελοποννησιακά ΙΣΤ' (1985-86), σ. 431-434 καί πίν. ΝΔ', ΝΕ', ΝΖ'. Στίς ἴδιες σελίδες καί ἄλλα ὅμοια παραδείγματα.

ρω στο τέλος του 13ου και κατά τον 14ο αϊ.²⁶ Στά παρατεθέντα πιο πάνω παραδείγματα (βλ. ύποσημ. 25) σημειώθηκεν ότι η μονή σειρά πλίνθινων ρόμβων χρησιμοποιείται από τέσσερις φορές σε δύο μνημεία του τελευταίου τετάρτου του 13ου αϊ. και από δύο φορές στους ναούς των Ἀγίων Θεοδώρων και του Χρυσοστόμου γύρω στο 1300. Είναι ἄραγε ικανή ή συχνότης χρήσης στη Λακωνία αὐτοῦ του κοσμήματος περί τό 1300 νά στηρίξει τή χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας του Οἰτύλου ἀπό τήν ἐποχή αὐτή; Νομίζω πώς εἶναι πιο συνετό νά ἐνταχθεῖ γενικότερα τό μνημεῖο στά ὑστεροβυζαντινά χρόνια.

Ἡ ἀνατολική πλευρά του Σωτήρα, κρυμμένη μέσα στην κατωφέρεια, δέν εἶναι ὁρατή. Ὁ ἀνατολικός τοῖχος ὑψώνεται σχηματίζοντας στηθαῖο (Εἰκ. 5), προφανῶς γιά νά προστατεύει τό κτίριο ἀπό κατολισθήσεις του ἀποσαθρούμενου δρόχου.

Ἀπό πωρολίθους εἶναι κτισμένη καί ἡ μεταγενέστερη στοά του ναοῦ. Ἡ ἀνατολική τῆς πλευρά ἔχει τρία τυφλά τόξα καί ὁ δυτικός τοῖχος τρία τοξωτά ἀνοίγματα (Εἰκ. 1). Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι τά τελευταῖα ἐπηρέασαν τή λαϊκή ἀρχιτεκτονική του χωριοῦ, ὅπως φανερώνει στοά μέ τρία τοξωτά ἀνοίγματα οἰκήματος στο Οἰτύλο (Εἰκ. 7). Στή νότια πλευρά τῆς στοᾶς ὑψωνόταν μονόλοδο κωδωνοστάσιο (Εἰκ. 1), γκρεμισμένο σήμερα καί αὐτό.

Τά πλάγια διαμερίσματα του σταυροειδοῦς κτίσματος εἶναι καμαροσκέπαστα καί οἱ δύο ἰωνικοί κίονες τῆς ἐκκλησίας, οἱ προερχόμενοι ἀπό ἀρχαῖα κτίρια, χαμηλοί, ἔχουν κυδόσχημες βάσεις ἄνισου ὕψους καί κιονόκρανα μέ κόμπους, προφανῶς ρωμαϊκά. Ἡ ἁγία τράπεζα, ἐλευθερή ἀπό ὅλες τίς πλευρές, στηρίζεται σέ βάση περιρραντηρίου. Τό κτιστό τέμπλο μέ τίς ὀρθογώνιες πύλες στέφεται ἀπό εντοιχισμένο κοσμήτη με σειρά ἔξεργων κομίδων (βλ. Εἰκ. 2, τομή κατά πλάτος). Ὁ ναός διέσωζε στρώματα τοιχογραφιῶν, πού ἀνάγονται σέ διάφορες ἐποχές, ὅπως μαρτυροῦν λείψανά τους, πού φαίνονται κάτω ἀπό τούς πεσμένους ἀσβέστες, μιὰ καί οἱ τοῖχοι εἶχαν σέ μεταγενέστερα χρόνια ἀσβεστωθεῖ.

Μέσα στοῖς ἱερό ἀπό τίς ἀρχικές τοιχογραφίες διατηρεῖται καλύτερα, στήν κόγχη τῆς πρόθεσης, ἀρκετό τμήμα τῆς μορφῆς του Χριστοῦ τῆς Ἀκρας Ταπείωσης (Εἰκ. 8). Κλίνει τό κεφάλι πρὸς τόν δεξιό ὦμο κι ἔχει μακριά μαλλιά, χωρισμένα σέ τέσσερις ὁμάδες δοστρύχων, πού πέφτουν ἀνά δύο στούς ὦμους καί στο στήθος. Τά φῶτα στοῖς πρόσωπο εἶναι πλατιά, οἱ σκιές καφέ, ὁ προπλάσμός στά γένια ἀνοικτοῦ καστανοῦ. Τήν ἐπιδερμίδα του κορμιοῦ ἀποδίδει ὠχρα. Ἡ ἐπιγραφή *INBI* στήν κορυφή τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης φαίνεται νεότερη προσθήκη.

Ὁ τύπος του προσώπου του Κυρίου μέ τή μακριά, γρυπή μύτη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πώς εἶναι κάπως κοντά στήν ἀριστουργηματική εἰκόνα (του τέλους του 14ου αϊ.) διπτύχου τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων²⁷. Τό ἴδιο καί ἡ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν του στήθους, πιο σχηματική ὅμως καί γραμμική στο Οἰτύλο. Πολύ πλατύτερο ἀποδίδεται τό στήθος στήν Ἀκρα Ταπείωση (1429) του ἀσκητηρίου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντά στόν Μυστρά²⁸. Ἐλέχθη πιο πάνω πώς τά φῶτα του προσώπου στόν ναό του Σωτήρα εἶναι πλατιά. Πλατιά φῶτα ἔχουν καί μορφές του Kalenic²⁹ (γύρω στο 1413). Ὁ ἀκάνθινος στέφανος του Χριστοῦ εἶναι πολύ σχηματικός, ὅπως στήν Ἀκρα Ταπείωση του Ἀγίου Δημητρίου στά Δυό Πηγάδια τῆς Πλάτσας (Εἰκ. 9), ἔργο μᾶλλον τῶν ἀρχῶν του 15ου αϊ.³⁰. Ἴσως καί ἡ Ἀκρα Ταπείωση του Οἰτύλου, πού –ἄς σημειωθεῖ– δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη τραχύτητας, πρέπει νά χρονολογηθεῖ στο ἀ τέταρτο του 15ου αἰώνα.

Στό ἴδιο στρώμα νομίζω πώς ἀνήκει τό πρόσωπο προφανῶς του Προδρόμου, τό ὁποῖο διακρίνεται στο τεταρτοσφαίριο του διακονικοῦ καί ὁ ἅγιος Σπυρίδων στόν νότιο τοῖχο του κυρίως ναοῦ, δεξιά του παραθύρου.

Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι οἱ συλλειτουργοῦντες τέσσερις ἱεράρχες τῆς ἀψίδας μέ τήν καφέ ἐπιδερμίδα, τά λίγα, μικρά, γραμμικά φῶτα στο πρόσωπο, τά μονόχρωμα φαιλόνια καί τά κυανὰ ὠμοφόρια. Καί τά σχήματα τῶν ἀνορθωμένων εἰληταρίων πού κρατοῦν ἔχω τή γνώμη πώς ὁδηγοῦν στά μετά τήν Ἀλωση χρόνια. Πρῶτος δεξιά πρὸς τό μέσον εἶναι ὁ ἅγιος Βασίλειος. Μέ τή σημερινή κατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν, πού φαίνονται ἀμυδρά, σκεπασμένες μέ ἀσβέστες, δέν εἶναι πολύ εὔκολο νά πεῖ κανεῖς ἂν ὁ ἱεράρχης μέ πολυσταύριο στόν ὀρειο τοῖχο του κυρίως ἱεροῦ –πρέπει νά εἶναι ὁ Λέων– χρονολογεῖται ἀπό τή μεταβυζαντινή ἐποχή. Πάντως μοῦ φαίνεται πώς συνανήκει στο ἴδιο στρώμα μέ τόν ἱεράρχη του νότιου τοῖχου τῆς πρόθεσης. Στρώματα διαφορετικά διακρίνονται καί σέ ἄλλα μέρη τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας. Ἐτσι στόν ὀρειο τοῖχο του βορειοδυτικοῦ πλάγιου διαμερίσματος ἴσως εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡλίας σέ στρώμα νεότερο. Κάτω διαβάζονται λίγες λέξεις ἀπό τήν ἀφιερωτική ἐπιγραφή:

Δεῖσις

δούλου

.....

.....

Τέλος, ἴχνη τοιχογραφιῶν εἶναι ὁρατά καί ἐξωτερικά, στή δυτική πλευρά του ναοῦ (Εἰκ. 6), πού χρησιμεύει καί ὡς ἀνατολικός τοῖχος τῆς στοᾶς.

26. Ν. Β. Δρανδάκης, 'Ο ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ' (1955), σ. 42.
 27. L'art byzantin - art européen, Athènes 1964, εἰκ. 210.
 28. Ν. Β. Δρανδάκης, 'Ο σπηλαιώδης ναός τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντά στό Μυστρά, Εἰλαπίνη, Τόμος τιμητικός γιά τόν καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα, Ἡράκλειο 1987, σ. 79-84, εἰκ. 8-9.

- Πλατύ εἶναι τό στήθος καί στήν "Ακρα Ταπείνωση τοῦ Kalenić, ὅλ. Svetozar Radojčić, Kalenić, Beograd 1964, εἰκ. 50.
 29. Radojčić, ὅ.π., εἰκ. 35, 44, 50, 56, 58.
 30. Ν. Β. Δρανδάκης, "Ερευναι εἰς τήν Μάνην, ΠΑΕ 1974, σ. 116, σημ. 1.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βελένης Α', Β'	Γ. Μ. Βελένης, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Α' (κείμενο), Β' (πίνακες-σχέδια), Θεσσαλονίκη 1984.	Κωνσταντινίδη, Συμβολή	Χαρίκλεια Κωνσταντινίδη, Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν «τοξωτῶν κωδωνοστασίων» ΛακΣπουδ ΣΤ' (1982), σ. 62-79.
Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική	Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἡπειρον, ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1992 ² .	Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, Γεράκι	Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981.
Κάτω Μάνη	Ν. Β. Δρανδάκης - Ἐ. Δωρῆ - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, "Ερευνα στήν Κάτω Μάνη, Ἀθῆναι 1993.	Τσουρῆς, Κεραμοπλαστικός διάκοσμος	Κ. Τσουρῆς, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, Καβάλα 1988.

N. B. Drandakis

THE CHURCH OF THE SAVIOUR (SOTER) AT OITYLO

In the area below Oitylo on the Mani peninsula stands a two-columned cross-in-square domed church, of the type commonly found on the Greek mainland. The church measures 5.50 x 4.90 m. The ruined porticus which is attached to the west façade was a later construction. The church, dedicated to Christ the Saviour celebrates its feast day at Christmas, with a panegyris organized by a group of families originating from Oitylo. The 5th Ephorate of Byzantine Antiquities undertook restoration works on the monument.

The church is built of poros stone. The same material has been used for the slender octagonal drum of the dome, with one narrow window on each side. The placement of a horizontal poros divides each window in the middle, suggesting a detail that is unique among the monuments of Mani. Likewise, the brick pattern adorning the arches

which rise above the windows of the drum, i.e. a single row of herringbone work split in two parts with confronting course, consists another *unicum* for its placement on this particular spot of the church's exterior. The columns with their capitals are in second use, originally coming from Roman buildings. The *templon* is of masonry. The brick decoration of the west façade has the form of a single rowed reticulate pattern, which is quite common among the Laconian monuments of the years around 1300. It is difficult however to date our church with such precision based on this criterion. We would rather suggest a broader dating in the Late Byzantine Period.

The church preserves in the interior remains of wall-paintings executed in different periods. Best preserved is a fragment of the "Man of Sorrows" decorating the prothesis conch, which can be dated in the 15th century.